РОЗДІЛ II. СТОРІНКИ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН, ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.2: 614.1] (477) «185/190»

DOI [https://doi.org/10.31470/2518-7732-2019-1\(15\)-66-76](https://doi.org/10.31470/2518-7732-2019-1(15)-66-76)

Коцур Надія,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри медико-біологічних
дисциплін і валеології,
n.kozur@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ID: W - 4065 - 2018

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені
Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30
м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., Україна, 08401

Kotsur Nadia,

Doctor of Historical Sciences,
professor, Head of Department of Medical and
Biological Disciplines and Valeology
n.kozur@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ID: W - 4065 - 2018

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii
Skovoroda
State Pedagogical University»
30 Sukhomlynsko St.,
Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Kyiv Region, Ukraine, 08401

**Дослідження в галузі санітарної статистики в Україні
(друга половина XIX – початок XX століття): історіографія**

У статті проведено аналіз історіографічних розвідок у галузі санітарної статистики в Україні в другій половині XIX – початку XX століття.

У дослідженні використано методи джерелознавчого та історіографічного аналізу і синтезу, структурно-системний підхід, періодизація. Як один із наукових методів дослідження запропонована періодизація, що дозволила виявити закономірності та особливості розвитку санітарно-статистичних досліджень у кожному часовому вимірі. Історіографічний аналіз досліджуваної проблеми проведено за трьома періодами: перший період – друга половина XIX – початок XX ст.; другий – радянський період (1917–1990 рр.); третій – сучасний, період незалежності України, з 1991 р.

З'ясовано, що в другій половині XIX ст. домінували праці земських лікарів, представників наукових медичних товариств. Розкрито внесок земських лікарів у проведенні санітарно-статистичних досліджень. Чільне місце в масиві публікацій із проблем санітарної статистики належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського.

Встановлено, що для другого історіографічного періоду (1917–1990 рр.) було характерно наявність значного масиву наукових розвідок як за рівнем теоретичних узагальнень, так і авторством публікацій. У цей період з'являються нові напрями розвитку гігієни, зокрема соціальної, фундаментальні дослідження в галузі санітарної статистики тісно поєднуються з її прикладними аспектами. Дослідження здійснюються як на університетських кафедрах, так і в спеціалізованих установах ВУАН.

Для сучасного історіографічного періоду характерно більш об'єктивне висвітлення історії становлення і розвитку санітарної статистики. До наукового обігу повернулися з спецховищ архівів праці вчених-лікарів, які були репресовані тоталітарним режимом. Санітарна статистика стала досліджуватися як на рівні макро, так і мікроісторії, відбулося повернення в лабораторію творчого пошуку забутих імен учених-лікарів, подвижників медичної справи на теренах України.

Ключові слова: санітарна статистика, земська медицина, соціальна гігієна, земські лікарі, Товариство київських лікарів, Одеське товариство лікарів.

**Research in the field of sanitary statistics in Ukraine
(second half of the nineteenth and early twentieth centuries): historiography**

This paper analyzes the historiographical research in the field of sanitary statistics in Ukraine from the second half of the nineteenth till the early twentieth centuries.

The research uses methods of source criticism, historiographical analysis, and synthesis, structural-system approach, periodization. We proposed the periodization as one of the scientific methods of research, which allowed us to reveal regularities and peculiarities of the development of sanitary-statistical research in each period. The historiographic analysis of the considered problem was conducted in three periods: the first period – the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century; the second – the Soviet period (1917–1990); the third – the modern period of the independence of Ukraine, since 1991.

It was discovered that in the second half of the XIX century the work of zemstvo doctors, which were representatives of scientific medical societies at that time, was dominating. The contribution of zemstvo doctors in conducting sanitary-statistical researches is revealed. The prominent place within the vast amount of publications on sanitary statistics belonged to the scientists of the leading universities – Kyiv, Kharkiv, and Novorossiysk.

It was established that the second historiographical period (1917–1990) was characterized by a significant amount of scientific research, both in terms of theoretical generalizations and authorship of publications. During this period the new directions of hygiene development appear; in particular social, fundamental research in the field of sanitary statistics was closely connected with its applied aspects. Studies were carried out both at university departments and in specialized institutions of Ukrainian Academy of Sciences.

The modern historiographical period is characterized by more scientific elucidation of the history of the formation and development of sanitary statistics. Many old publications of researchers and doctors, which were repressed by the totalitarian regime, have been published in open access. Sanitary statistics began to be studied both at the level of macro and micro historiography. The forgotten medical doctors, pioneers of medical practice in Ukraine and their work have become an active topic of research.

Keywords: *sanitary statistics, zemstvo medicine, social hygiene, zemstvo doctors, the Society of Kiev doctors, the Society of Odessa doctors.*

В умовах реформування вітчизняної системи охорони здоров'я особливо вагоме значення має вивчення статистики здоров'я, захворюваності і смертності населення. Актуальність зазначеної проблеми зростає у зв'язку з погіршенням здоров'я людей, поверненням старих і появою нових хвороб у XXI столітті. У зв'язку з цим ці питання повинні постійно перебувати в полі зору санітарної статистики, яка є одним із напрямів соціальної гігієни й організації охорони здоров'я та спрямована на вивчення санітарно-демографічних процесів, динаміки захворюваності та смертності.

Історичний досвід свідчить, що наукові основи санітарної статистики почали закладатися в другій половині XIX століття і були тісно пов'язані з розвитком земської медицини та соціальної гігієни. Саме тому головні цінності земської медицини – санітарно-статистичні дослідження та профілактика інфекційних і соціальних хвороб заслуговують на окреме дослідження та застосування в лікарській практиці, не повинні бути витрачені. В цьому аспекті слід відмітити діяльність земських лікарів, учених-гігієністів, які зробили неоціненний внесок у розвиток профілактичної медицини та санітарної статистики.

Аналіз джерел і літератури із зазначеної проблеми показав відсутність ґрунтовних публікацій, присвячених історіографії санітарної статистики в Україні в другій половині XIX – початку XX століття. Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлені в дисертаційних роботах сучасних дослідників – К. К. Васильєва [2], В. С. Савчука [22], Ф. Я. Ступака [25], Н. М. Рубан [20], О. А. Майстренко [16], І. Г. Верховцевої [3], Л. П. Товкун [27] та ін. У монографіях Н. І. Коцур [14] та О. М. Ціборовського [28] розкрито історіографію земської медицини та показано внесок у проведенні санітарно-статистичних досліджень на терені України в другій половині XIX століття земських лікарів – О. В. Корчака-Чепурківського, Д. П. Журавського, С. М. Ігумнова, П. Ф. Кудрявцева, О. М. Марзеєва, М. І. Тезякова, М. С. Уварова та інших.

Вивчення наукових доробок попередніх дослідників зумовило мету написання статті – аналіз історіографічних напрацювань із питання вивчення стану наукової розробки санітарної статистики в Україні в другій половині XIX – початку XX століття на тлі соціально-економічних і політичних викликів часу.

Внутрішні закономірності розвитку санітарної статистики, нагромадження нових знань і їх опис, зміна наукових парадигм, вплив зовнішніх – соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників зумовили історіографічний аналіз за трьома періодами: перший період – друга половина XIX – початок XX ст.; другий – 1917 р. – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, із 1991 р.

Періодизація історіографії історії розвитку санітарної статистики, як один із методів історичного дослідження, має важливе значення для з'ясування процесу перебігу суспільних явищ і подій і явищ, які сприяли формуванню цієї важливої галузі знань. У зв'язку з цим запропонована періодизація дозволяє виявити закономірності та особливості розвитку санітарно-статистичних досліджень у кожному часовому вимірі, з'ясувати духовні і наукові цінності, які не знецінилися впродовж століть і становлять фундамент подальшого розвитку сучасної національної медичної освіти і науки.

Умовно виділяючи історіографічні періоди досліджуваної проблеми, слід урахувати, насамперед, якісні зміни, що супроводжувалися змістовний і організаційний супровід наукових пошуків. Аналіз напрямів, розмаху і рівня науково-дослідної роботи в галузі санітарної статистики дозволяє наблизитися до відносно об'єктивного визначення періодів та етапів її розвитку на теренах України в другій половині XIX – початку XX століття.

Аналіз наукових публікацій першого історіографічного періоду свідчить, що в другій половині XIX ст. домінували праці фахівців земської медицини, представників наукових

медичних товариств. Чільне місце в масиві публікацій із проблем санітарної статистики належало відомим ученим перших на терені України університетів – Київського, Харківського та Новоросійського, в стінах яких формувалися нові напрями медичних досліджень, розширювалася тематика наукових пошуків.

Для другого історіографічного періоду (1920-ті – 1980-ті рр.) також характерно наявність значного масиву наукових розвідок як за рівнем теоретичних узагальнень, так і авторством публікацій. У 20-і рр. XX ст. з'являються нові напрями гігієнічної науки, зокрема соціальної гігієни. Фундаментальні дослідження в галузі санітарної статистики тісно поєднуються з її прикладними аспектами. Статистичні та соціально-гігієнічні дослідження проводяться як на кафедрах університетів, так і в академічних установах.

У 30-і – 50-і рр. XX ст. праці учених-гігієністів, в яких висвітлювалися незадовільні умови життя та побуту робітників і селян, високий рівень смертності від хвороб і голодоморів були надовго вилучені з наукового обігу, а вчені-лікарі зазнали політичних репресій сталінського режиму. Цей період відзначається занепадом соціальної гігієни і, зокрема санітарної статистики.

На початку 1960-х рр. повернення в медичні вузи соціальної гігієни сприяли в науковому і професійному плані заповненню «білих плям» санітарної статистики. У цей період з'являється великий масив ювілейних публікацій із історії соціальної медицини, демографії, монографій, дисертаційних досліджень, статей у періодичних виданнях за авторством провідних учених університетської та академічної науки, державних діячів охорони здоров'я, аспірантів і докторантів, практичних лікарів.

Сучасний історіографічний період історії становлення і розвитку санітарної статистики, який розпочався з 1991 р., позначився на якості і тематиці санітарно-гігієнічних і статистичних досліджень. Питання санітарної статистики досліджувалися як на рівні макро, так і мікроісторії. До наукового обігу із спецховищ архівів були залучені праці вчених-гігієністів, лікарів, репресованих тоталітарним режимом. Перед дослідниками відкрилися заборонені архіви.

Характеризуючи історіографічні періоди в історії розвитку санітарної статистики на теренах України, слід зупинитися на основних напрямках наукових досліджень і впровадження їх в практичну медицину.

У першому історіографічному періоді, який розпочинається з другої половини XIX ст., санітарна статистика спрямовує наукові пошуки на розв'язання як теоретичних, так і прикладних завдань, зумовлених запитом суспільства. Вона стає системою знань, описує, пояснює і прогнозує явища соціально-економічного розвитку країни.

Слід відзначити, що наукові основи санітарної статистики почали закладатися в земській медицині. Розвиток земської медицини, її санітарно-профілактичної спрямованості сприяв формуванню плеяди санітарних лікарів – громадських діячів, які зробили вагомий внесок у проведенні статистичних досліджень.

У 60-70-х рр. XIX ст. чільне місце в становленні та розвитку санітарної статистики належало з'їздам, науково-практичним конференціям. Найбільшою трибуною, де доповідалися назрілі питання санітарної статистики, були з'їзди Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова, які мали назву Пироговських. Особливо активну участь у їх роботі проводили земські санітарні лікарі українських губерній, зокрема О. В. Корчак-Чепурківський, М. С. Уваров, П. М. Діатроптов, М. І. Тезяков, Є. І. Яковенко, П. П. Кашенко та інші. Аналіз їх матеріалів свідчить про стан розвитку санітарної статистики і впровадження результатів наукових досліджень у лікарську практику.

Серед перших санітарно-статистичних розвідок 60-х рр. XX ст. слід виділити низку праць відомого українського історика, археолога, доктора медицини Ю. А. Ролле. Його наукові праці друкувалися в часописі «Киевская старина» та різних польських журналах. У «Пам'ятній книзі Подільської губернії на 1866 рік», «Працях Подільського губернського статистичного комітету» та інших виданнях він опублікував «Гігієнічні нариси Подільської губернії (1869)», «Про смертність у Подільській губернії», «Матеріали до топографії та лікарської статистики» (1865) та інші. У цих працях автор висвітлював незадовільні санітарно-гігієнічні умови життя та праці міського населення і селян Поділля. Наукове і практичне значення мала його праця «Статистичний опис Подільської губернії» (1866), в якій дослідник проаналізував статистичні показники смертності і захворюваності населення Поділля.

Чільне місце в проведенні статистичних досліджень у другій половині XIX століття належало науковим медичним товариствам. Особливо вагомим був внесок у розробці статистичних матеріалів Товариства київських лікарів. Відомий учений у галузі демографії і

статистики Д. П. Журавський один із перших провів низку статистичних досліджень у Київській губернії. Результати досліджень автор узагальнив у своїх працях, у яких проаналізував джерела для вивчення статистики [9; 10]. Його оригінальна теоретична праця «Про витoki та вживання статистичних відомостей» (К. 1846) стала початком нового етапу історії статистичної думки в Україні та Росії. Це був один з найбільш значних творів світової статистичної літератури. Д. П. Журавський розробив теорію збирання, обробки та аналізу статистичних матеріалів, які були узагальнені в його наукових працях. Головна, видана губернатором Київської губернії І. І. Фундуклеем, книга «Статистическое описание Киевской губернии» у трьох частинах побачила світ у 1852 р. У передмові до книги І. Фундуклей писав: «...Збір відомостей і перевірка їх не могли бути проведені однією особою. В цій справі приймали участь багато осіб, але головним розпорядником праці і редактором твору був Журавський, добре відомий освічений публіці своїми статистичними працями» [26, с. 62].

Слід відмітити, що книга Д. П. Журавського «Статистическое описание Киевской губернии» (Спб., 1852 р.) була названа однією із вагомих і цінних здобутків української науки ХІХ століття. Про це свідчить її перевидання в 1946 р. у Москві.

Велику роль у розробці санітарно-статистичних матеріалів у 60-х рр. ХІХ століття відіграло Товариство одеських лікарів. У його виданнях «Труды Одесского статистического комитета» відображувався первинний статистичний матеріал, аналогів якого не було в інших містах Російській імперії. Як зазначає дослідник А. П. Жук, результати статистичних досліджень міського лікаря М. Фінкеля були опубліковані в першому томі видання під назвою «Исследование о смертности Одессы в 1863 г.». Його дослідження було однією із перших спроб розробки програми статистики. Зроблені М. Фінкелем висновки стосовно статистичних показників свідчили про негативну динаміку смертності. Зокрема, дослідником зазначалося, що на кожні 1000 осіб Одеси в середньому щорічно помирало 45,5 осіб, а в роки найбільшої смертності цей показник зростав до 49,9 осіб. [8, с. 156].

У 70-х рр. ХХ ст. статистичні дослідження М. Фінкеля були продовжені членами Товариства одеських лікарів – Д. М. Левенсоном, М. О. Бернштейном і М. Смірновим. Зокрема, наукова праця Д. М. Левенсона «Медико-топографические очерки Одессы» була написана на основі матеріалів перепису населення Одеси, зробленого в 1873 р.

Питання санітарної статистики перебували постійно в полі зору Товариства одеських лікарів. Члени Товариства удосконалювали статистичні дослідження та розробляли нові форми статистичної звітності щодо захворюваності і смертності. Голова Товариства М. В. Скліфосовський розглядав завдання санітарної статистики у комплексі з клінічними спостереженнями і патологоанатомічними дослідженнями. У зв'язку з цим на засіданні Товариства одеських лікарів у 1869 р. він зазначав, що «ключем до проведення необхідних профілактичних заходів можуть стати знання про етіологію найважливіших захворювань» [1, с. 121].

Водночас, незважаючи на прогресивні зміни в проведенні статистичних досліджень та розробці нової звітної документації в 70-х рр. ХХ ст., розвиток та організація санітарної статистики потребувала конкретних змін. Адже вивчення захворюваності і смертності на основі приватної практики не давало повної і достовірної картини об'єктивного стану статистики населення Одеси.

Розвиток санітарної організації земств та земської статистики, починаючи з 80-х рр. ХХ століття, сприяв удосконаленню медико-статистичних досліджень. Матеріали статистичних досліджень публікувалися переважно в земських виданнях прогресивними санітарними лікарями. Зокрема, перший санітарний лікар Херсонської губернії М. С. Уваров здійснив низку статистичних досліджень, які доповідав на губернських і Всеросійських з'їздах лікарів. Результати його досліджень було опубліковано у таких наукових статтях: «Захворюваність у Херсонській губернії за даними 1887, 1888, і 1889 рр.» (Херсон, 1890) та «Санітарний стан Херсонської губернії» (1889). Працюючи на посаді завідувача Бессарабського санітарного бюро, О. В. Корчак-Чепурківський досліджував причини смертності і захворюваності. Аналізуючи їх, він вперше розробив нові форми статистичної звітності. Питання захворюваності населення в Херсонському повіті розглядав земський санітарний лікар П. Ф. Кудрявцев. У своїй праці «Земская медицина и заболеваемость в Херсонском уезде за 1894 г.» (1896) дослідник проаналізував захворюваність і смертність населення в Херсонській губернії за 1894 рік.

Не дивлячись на успішний розвиток земської медицини наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, в історіографії зафіксовано обмаль праць про досягнення санітарної статистики.

Переважно ця інформація зустрічається в працях земських лікарів. Наприклад, земський санітарний лікар М. І. Тезяков у статті «К вопросу о строе земской медицины в настоящее время и ближайшем будущем» (1901) розкрив загальні тенденції побудови земської санітарної організації та перспективи її подальшого розвитку.

Питанням статистичного дослідження руху населення і захворюваності, вивченню умов праці і побуту як сільськогосподарських, так і промислових робітників, роботі лікувально-продовольчих пунктів, розробці заходів щодо боротьби з епідеміями присвячена низка публікацій земського лікаря, основоположника земської санітарної організації Катеринославської губернії О. Л. Смідовича. Серед його вагомих праць, присвячених питанням статистики, слід виділити такі, як: « О регистрации, формах ее, статистике заболеваемости и движения населения и желательной ее постановке» (Катеринослав, 1910), «Земская санитарная организация, задачи и средства земства в борьбе с эпидемиями» (Катеринослав, 1910), «Деятельность лечебно-продовольственных пунктов с 1899 по 1908 год и желательные изменения в их организации» (Катеринослав, 1910).

Санітарна статистика у земсько-медичній діяльності в Херсонській губернії висвітлена також у працях земських санітарних лікарів – О. В. Корчака-Чепурківського та М. І. Тезякова. Зокрема, О. В. Корчак-Чепурківський із метою дослідження епідемій серед сільського населення Російської імперії, вперше запропонував метричні відомості про смертність і виступив із доповіддю на VI Пироговському з'їзді, який проходив у Києві в 1896 році. Актуальні питання земської санітарної організації та санітарної статистики в Херсонській і Бессарабській губерніях опубліковані в таких статтях О. В. Корчака-Чепурківського: «Херсонский уезд» (Москва, 1890); «По поводу санитарного направления в земско-медицинской организации» (Чернігів, 1890); «Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губении» (Кишенів, 1893); «Таблицы смертности от холеры в земских уездах Бессарабской губернии за 1866 и 1872 гг.» (Кишенів, 1893) та ін. Матеріали по санітарній статистиці в Олександрівському повіті Херсонської губернії з 1865 по 1890 рр. подані земським лікарем М. І. Тезяковим у статті «Материалы для истории земской медицины в Александрийском уезде Херсонской губернии с 1865 по 1890 г.» (Олександрія, 1890). У звіті про діяльність санітарного лікаря в Олександрівському повіті С. А. Томіліна за 1910 р. містяться також матеріали про статистичні дослідження.

Інформаційно-аналітичні прогалини щодо стану земської санітарної справи певною мірою заповнюють наукові праці земського санітарного лікаря З. Г. Френкеля. У книзі автора «Очерки земского врачебно-санитарного дела» (СПб, 1913) подано статистичний матеріал про досягнення земської санітарно-медичної справи в усіх губерніях Російської імперії станом на 1913 р. Дослідник об'єктивно висвітлив розвиток земської медико-санітарної організації за майже 50-річний період її існування, залучаючи статистичні дані про чисельність земських лікарів і фельдшерів, лікарських дільниць і фельдшерських пунктів, лікарень і ліжок у них. Дослідження З. Г. Френкеля було високо оцінено вченими-гігієністами і назване підручником із земської медицини.

До вагомих праць, присвячених історії земської медицини в дорадянський період, слід віднести публікації С. М. Ігумнова – відомого діяча земської медицини. Досліджуючи різноаспектні питання земської медицини, він особливу увагу приділяє аналізу захворюваності і смертності населення. Серед його досліджень, присвячених цій проблемі, важливе значення має наукова праця, опублікована в збірнику статей «О голоде» в м. Харкові в 1922 р. Наукові пошуки С. А. Томіліна були спрямовані на зміцнення земської медицини шляхом проведення, на його думку, соціальних реформ XIX ст.

Вагомим історіографічним джерелом висвітлення статистичних досліджень слугували земські періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст. Наприкінці XIX – початку XX століття майже у всіх українських губерніях виходили «Врачебно-санитарные хроники», на сторінках яких публікувалися санітарно-статистичні дослідження. Наприклад, «Врачебно-санитарная хроника Черниговской губернии» (1889–1893, 1916–1917), «Врачебная хроника Херсонской губернии» (1892–1915), «Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии» (1893–1895, 1911–1916) і «Врачебно-санитарная хроника г. Симферополя» (1909–1914), «Врачебная хроника Харьковской губернии» (1898–1915), «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» (1898–1917), «Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии» (1907–1915 рр.) та ін. Питання санітарної статистики друкувалися також у таких регіональних періодичних виданнях: одеських – «Журнал медицины и гигиены», який видався у 1894 р. в

м. Одеса, а з 1895 р. – «Сведения о врачебно-санитарной организации города Одессы», харківських – «Вопросы оздоровления г. Харькова и обзор деятельности городской врачебно-санитарной организации» (1906–1907 рр.), а в 1906–1917 рр. – «Харьковский медицинский журнал», ялтинських – «Врачебно-санитарная хроника» (1912) і «Санитарный бюллетень Ялты» (1913–1915).

Аналіз зазначених земських періодичних видань і лікарсько-санітарних хронік показав наявність на їх шпальтах великого фактичного матеріалу про захворюваність і смертність населення України, стан медичної допомоги на місцях, що є важливим для об'єктивної оцінки розвитку статистичних і демографічних досліджень на теренах України. У них містяться відомості про захворюваність і смертність населення України, стан медичної допомоги, який є цінним джерелом історії становлення та розвитку санітарної статистики.

Таким чином, опубліковані матеріали губернських земських, Пироговських з'їздів, статистичних комітетів, публікації земських лікарів у періодичних виданнях містять значний фактичний матеріал статистичних досліджень у земській медицині та відповідний часу рівень авторських узагальнень про розвиток земської санітарної справи в другій половині XIX століття.

Отже, історіографія історії розвитку санітарної статистики другої половини XIX – початку XX ст. характеризувалася наявністю значного пласту джерел і літератури, присвячених земській медицині. Питання санітарної статистики друкувалися в статистичних описах українських губерній, нарисах земської медицини, земських збірниках, статтях періодичних видань Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова, обговорювалися в доповідях губернських земських з'їздів тощо. Історіографічним джерелом статистичних досліджень слугують публікації земських санітарних лікарів, демографів. Серед них найвагоміші праці Б. Б. Веселовського, Л. Б. Грабовського, Д. П. Журавського, С. М. Ігумнова, О. В. Корчака-Чепурківського, П. Ф. Кудрявцева, М. І. Тезякова, М. С. Уварова, які були опубліковані окремими виданнями за кошти земств та поширювалися на теренах України.

Публікації другої половини XIX – початку XX ст. за авторською приналежністю належали представникам земської медицини. Серед них найчисельнішу групу становлять науково-публіцистичні виступи земських лікарів.

У радянський період (1920–1980-ті рр.) у зв'язку з диференціацією гігієни, появою нових її напрямів, зокрема соціальної гігієни, розпочинається новий історіографічний період. У цей період формується зміст, структура і організаційні основи санітарної статистики, які відповідали цілям і завданням нової радянської системи. На 20-і рр. XX ст., які характеризуються, насамперед, плюралізмом наукових думок у галузі соціальної медицини, припадає виокремлення в рамках гігієнічної науки нових соціально спрямованих напрямів медицини.

В історіографічному просторі з'являється низка праць із питань розвитку соціальної гігієни як науки, виходять у світ підручники та посібники для лікарів і студентів, в яких відображуються не лише складні, звивисті шляхи накопичення медико-соціальних знань в земствах, наукових товариствах, університетах на теренах України, в зарубіжних країнах, а й формується літературно-гігієнічний понятійний апарат. До наукового обігу вводяться такі терміни, як «статистика», «профілактика», «гігієна», «громадська медицина», «соціальна гігієна», «соціальна медицина», що зазнають подальших трансформацій в процесі розвитку науки. Серед ґрунтовних праць, в яких висвітлено основи соціальної медицини в колишній Російській імперії виділяється капітальна праця А. Ф. Нікітіна. В ній подано сутнісні характеристики гігієни і соціальної медицини, розкрито завдання соціальної гігієни та її значення для лікарів [17].

У другій половині 30-х років XX ст. у зв'язку з масовими репресіями, наслідками голодомору 1932–1933 рр., незадовільними умовами життя і праці людей, спалахами масових інфекційних та активізацією соціальних захворювань, соціальна гігієна була фактично заборонена, а сфера її діяльності в охороні здоров'я була обмежена лише практичними завданнями. Все це на довгі роки виключило з наукового простору конкретні соціально-гігієнічні та санітарно-статистичні дослідження, зокрема вивчення впливу соціальних чинників на здоров'я, захворюваність і смертність різних груп населення.

Радянська історіографія історії становлення і розвитку санітарної статистики та соціальної гігієни у відповідь на заборону цієї галузі науки і практики зосередила головну увагу на дослідженнях із громадської медицини. За визначенням вченого-гігієніста С. С. Кагана вона стала «напрямом медиків і не медиків у спільній діяльності в галузі охорони здоров'я в розв'язанні спільними методами проблем захворюваності і смертності» [12, с. 154].

У 50-і рр. ХХ ст. поштовхаються конкретні статистичні та соціально-гігієнічні дослідження, присвячені впливу соціальних чинників на демографічні показники (здоров'я, захворюваність та смертність населення). У цей період виходять у світ наукові праці, присвячені видатним ученим – гігієністам С. М. Ігумнову, О. В. Корчаку-Чепурківському, Г. В. Хлопину та ін. Водночас у підконтрольних цензурі виданнях подається ідеологічно витримана оцінка внеску вчених-гігієністів у розвиток санітарної статистики.

В історіографії історії соціальної гігієни тоталітарної доби 30-х – 50-х рр. ХХ ст., в умовах «хрущовської відлиги» зміщуються акценти щодо вивчення досвіду земської медицини, можливості його використання в сучасних умовах, більш виважені оцінки торкалися усіх сторін земської медицини. Зокрема, не можна не погодитися з оцінкою відомого історика медицини П. Ю. Заблудовського, висловленою в 1964 р.: «Земська медицина, як і вся російська громадська медицина, належить минулому, ...а всілякі намагання некритичного перенесення досвіду дореволюційної громадської медицини, її завдань, змісту і організаційних форм в умовах соціалізму було б грубою помилкою» [14, с. 46].

У 60-і рр. ХХ ст. виходить низка робіт, присвячених вивченню окремих проблем розвитку земської медицини в різних губерніях Російської імперії. Серед них вагому цінність становить праця Л. Н. Карпова [13], в якій показано історичні та соціально-економічні умови виникнення земської медицини та її санітарного напрямку в деяких губерніях, в тому числі й Херсонській. Дослідник підкреслює, що переважна більшість земських лікарів у різних губерніях, окрім лікувальної роботи, намагалися вирішувати санітарні завдання та проводити статистичні дослідження.

До вагомих праць 60-х рр. ХХ ст., присвячених розвитку громадської медицини, слід віднести дослідження І. Д. Страшуна «Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907–1917)». Дослідник указує на роль губернських з'їздів у розвитку громадської медицини та зазначає, що на початок 80-х рр. ХІХ ст. з'їзди пройшли в усіх 34 земських губерніях. За 35 років найбільше з'їздів пройшло в Московській і Херсонській губерніях – по 16. Серед актуальних питань громадської медицини, які піднімалися на з'їздах було, насамперед, створення санітарної організації та проведення статистичних досліджень. Водночас санітарна справа запроваджувалася в життя з великими труднощами, оскільки її завдання покладалися на місцеву медицину [24, с. 16].

Чільне місце у висвітленні історії земської медицини посіли праці про діяльність окремих земських санітарних лікарів, які займалися питаннями санітарної статистики. Серед них – праці вченого-гігієніста С. С. Кагана про О. В. Корчака-Чепурківського [11]. Автор уперше на архівних матеріалах описав основні етапи життєвого і творчого шляху О. В. Корчака-Чепурківського, розкрив його діяльність як прогресивного земського санітарного лікаря, соціального гігієніста, історика медицини, ученого в галузі профілактичної медицини, української номенклатури хвороб. Вагому роль дослідник приділив аналізу наукової спадщини О. В. Корчака-Чепурківського, серед якої виділив праці, присвячені санітарній статистиці.

В історіографічному просторі незалежної України з'явилася низка посібників і підручників із соціальної медицини, серед яких слід назвати за авторством Ю. В. Вороненка і В. Ф. Москаленка [23], О. М. Голяченка, А. М. Сердюка та О. О. Приходського [6; 7]. Авторами вперше було сформульовано принципи соціальної медицини, що звільнилися від комуністичної заангажованості, організаційні основи реформування системи охорони здоров'я в умовах переходу до ринкових відносин, висвітлені особливості і діяльність закладів охорони здоров'я України в перехідний час.

Серед наукових публікацій сучасного історіографічного періоду слід виділити праці з історії земської медицини, де закладалися теоретичні і практичні основи санітарної статистики. До них відносяться кандидатські дисертації, присвячені вивченню загальних тенденцій розвитку земств в українських губерніях та проведенню низки санітарно-статистичних досліджень. Зокрема, дисертаційні дослідження І. Г. Верховцевої [3], О. М. Рогози [19], Н. М. Рубан [20], О. А. Майстренко [16] присвячені питанням діяльності земств України по забезпеченню сільського населення медичною допомогою, створенні санітарної організації, розширенні мережі земських медичних закладів, проведенні профілактичних заходів і санітарно-статистичних досліджень. Питання санітарної статистики частково висвітлено в наукових публікаціях, присвячених земському санітарному лікарю О. В. Корчаку-Чепурківському за авторством Я. В. Ганіткевича [4], О. М. Голяченка [5] та Л. П. Товкун [27].

Земська медицина та її основні напрями діяльності, в тому числі і санітарно-статистичний і профілактична спрямованість висвітлена в дисертаційному дослідженні Ф. Я. Ступака [25]. На широкій джерельній основі автор розкриває діяльність земських санітарних лікарів у запровадженні профілактичного напрямку в медицині і створенні санітарної організації, проведенні перших санітарно-статистичних досліджень в українських губерніях.

Окремі аспекти становлення та розвитку санітарної організації в м. Харкові наприкінці XIX – початку XX ст. та її профілактичної спрямованості і санітарно-статистичної діяльності висвітлено в дисертаційному дослідженні І. Ю. Робака [18].

Упродовж останніх років в українській історіографії з'явилася низка наукових праць, присвячених санітарно-протиепідемічній діяльності наукових медичних товариств у другій половині XIX – початку XX ст., в яких формувалися наукові основи санітарної статистики. Зокрема, в 2010 р. з нагоди 170-річчя утворення і становлення Товариства київських лікарів Національна наукова медична бібліотека видала бібліографічний показник за редакцією генерального директора ННМБУ Р. І. Павленко [26], де подано науковий доробок членів Товариства київських лікарів за період з 1840 по 1928 рр. Окремі аспекти санітарної статистики в діяльності наукових медичних товариств висвітлені в дисертаційних дослідженнях І. М. Левченко [15] та Н. І. Самойленко [21].

Отже, вивчення обраної теми базується на широкій історіографічній і джерельній базі, яка включає профільні видання земств, праці земських санітарних лікарів, членів медичних товариств, учених-гігієністів університетів, наукових установ, опубліковані збірники праць як істориків науки і техніки, так і лікарів, періодичну літературу другої половини XIX – початку XX ст., що дозволяє з'ясувати стан проведення санітарно-статистичних досліджень на тлі соціально-економічних і політичних змін упродовж другої половини XIX – початку XX століття.

Проведений історіографічний аналіз джерел і наявної літератури із зазначеної проблеми показує відсутність у науковому просторі робіт, які б комплексно досліджували розвиток санітарної статистики на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольди И. А. Профилактика в земскую эпоху // Врачеб. дело. 1929. № 6. С. 391.
2. Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно- медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии : дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук. Тернополь, 1993. 450 с.
3. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук . Черкаси, 2004. 20 с.
4. Ганіткевич Я. В., Голяченко О. М. Овксентій Корчак-Чепурківський – фундатор національної вищої медичної школи та медичної науки: до 145-річчя з дня народження // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2002. № 4. С. 86–88.
5. Голяченко А. М. А. В. Корчак-Чепурковский – пионер преподавания социальной гигиены в нашей стране. Актуальные вопросы истории медицины в Украинской ССР. Київ : Здоров'я, 1978. С. 173–178.
6. Голяченко О. М., Сердюк А. М., Приходський О. О. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я. Київ : П.П. «Вігай», 1993. Ч. 1. 273 с.
7. Голяченко О. М., Сердюк А. М., Приходський О. О. Соціальна медицина, організація та економіка охорони здоров'я. Тернопіль; Київ; Вінниця, 1997. 285 с.
8. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60–70 гг. XIX в. Москва : Медгиз, 1963. 382 с.
9. Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии. СПб, 1852.
10. Журавский Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений. Киев, 1846.
11. Каган С. С. Видатний санітарний діяч України – академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський. Київ: Здоров'я, 1965. 78 с.
12. Каган С. С. Развитие общественной медицины за сто лет. Сто лет Киевскому медицинскому институту (1841-1941). Київ, 1947. 153 с.
13. Карпов Л. Н. Земская санитарная организация в России. Ленинград : Медицина, 1964. 123 с.
14. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX ст.) : монографія. Корсунь-Шевченківський, 2011. 726 с.

15. Левченко І. М. Природничі та медичні товариства на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: наукові, просвітницькі та світоглядні засади діяльності: дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «історія науки й техніки». Переяслав-Хмельницький, 2018. 532 с.
16. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «історія України». Київ, 2006. 20 с.
17. Никитин А. Ф. Очерки социальной гигиены : социальный коллектив и его мощность. Ленинград : Наука и шк., 1925. 167 с.
18. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.) : автореф. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». Київ, 2009. 40 с.
19. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України. Харків, 2002. 13 с.
20. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «історія України». Донецьк, 2004. 19 с.
21. Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України (др. пол. XIX – поч. XX ст.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 – історія науки і техніки. Переяслав-Хмельницький, 2012. 226 с.
22. Савчук С. Историко-научный анализ деятельности естественнаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии : вторая половина XIX – начало XX в. : дисс. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук. 7.00.01. «история Украины». Днепропетровск, 1996. 456 с.
23. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я / під ред. Ю. В. Вороненка і В. Ф. Москаленка. Тернопіль : Укрмедкнига, 2000. 256 с.
24. Страшун И. Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907–1917). Москва, 1964. 136 с.
25. Ступак Ф. Я. Благодійність та соціальна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 «історія України». Київ, 2010. 434 с.
26. Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик / [наук. ред. Павленко Р. І.]. Київ, 2010. 119 с.
27. Товкун Л. П. Академік О. В. Корчак-Чепурківський : наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «історія науки і техніки». Переяслав-Хмельницький, 2010. 266 с.
28. Ціборовський О. М. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні : монографія. Київ : Факт, 2010. 430 с.

REFERENCES

1. Arnoldy, Y. A. (1929). Profylaktyka v zemskuiu epokhu [Prevention in Zemsky Epoch]. *Vracheb Delo – Doctor a business*, 6, 391 [in Russian].
2. Vasylev, K. K. (1993). Formyrovanye y razvitye Odesskoho nauchno medytsynskoho tsentra y eho rol v sozdanyu otechestvennoi эpidemiyolohyy y mykrobyolohyy [Formation and development of the Odessa Scientific Medical Center and its role in the creation of national epidemiology and microbiology]. *Doctor's thesis*. Ternopol [in Ukrainian].
3. Verkhovtseva, I. H. (2004). Diialnist zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1911–1920 rr.) [Activity of zemstvos of Right-bank Ukraine (1911–1920)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
4. Hanitkevych, Ya. V., Holiachenko, O. M. (2002). Ovksentii Korchak-Chepurkivskiyi – fundator natsionalnoi vyshchoi medychnoi shkoly ta medychnoi nauky: do 145-richchia z dnia narodzhennia [Ovksenti Korchak-Chepurkivsky: Founder of National High Medical School and Medical Sciences]. *Visn. sotsial. hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorov'ia Ukrainy – Journal of Social Hygiene and Health Care in Ukraine*, 4, 86–88 [in Ukrainian].
5. Holiachenko, A. M. (1978). A. V. Korchak-Chepurkovskiyi – pyoner prepodavanyia sotsyalnoi hyhyenu v nashei strane [A. V. Korchak-Chepurkovsky – pioneer of teaching social hygiene in our country]. *Aktualne voprosy ystoryy medytsyny v Ukraynskoii SSR – Topical issues of the history of medicine in the Ukrainian SSR*. Kyiv : Zdorovia, 173–178 [in Ukrainian].

6. Holiachenko, O. M., A. M. Serdiuk, Prykhodskyi O. O. (1993). *Sotsialna medytsyna ta orhanizatsiia okhorony zdorovia [Social medicine and healthcare organization]*. Kyiv: P.P. «Vihai». Vol. 1 [in Ukrainian].
7. Holiachenko, O. M., Serdiuk A. M., Prykhodskyi O. O. (1997). *Sotsialna medytsyna, orhanizatsiia ta ekonomika okhorony zdorovia [Social medicine and organization of health protection]*. Ternopil; Kyiv; Vinnytsia [in Ukrainian].
8. Zhuk, A. P. (1963). *Razvitye obshchestvenno-medytsynskoi mysly v Rossyy v 60–70 hh. [The development of social medicine in Russia in 60–70 years]*. Moskva : Medhyz [in Russian].
9. Zhuravskiy, D. P. (1852). *Statystycheskoe opysanye Kyevskoi hubernyy [Statistical description of the Kyiv province]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Zhuravskiy, D. P. (1846). *Ob ystochnykakh y upotreblenyy statystycheskykh svedeniy [About sources and use of statistical information]*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kahan, S. S. (1965). *Vydatnyi sanitarnyi diiach Ukrainy – akademik AN URSS O. V. Korchak-Chepurkivskiy [A prominent sanitary figure of Ukraine is an academician AN Ukraine of O. V. Korchak-Chepurkivskiy]*. Kyiv: Zdorovia [in Ukrainian].
12. Kahan, S. S. (1947). *Razvitye obshchestvennoi medytsyny za sto let. Sto let Kyevskomu medytsynskomu ynstytutu (1841–1941) [Development of public medicine for one hundred years. One hundred years before the Kiev Medical Institute (1841–1941).]*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Karpov, L. N. (1964). *Zemskaia sanytarnaia orhanyzatsiya v Rossyy [Rural sanitary organization is in Russia]*. Leningrad: Medytsyna [in Russian].
14. Kotsur, N. I. (2011). *Stanovlennia i rozvytok hihienichnoi nauky v Ukraini: shliakh kriz epokhy i sotsialni potriasinnia (druha polovyna XIX– 20-i rr. XX stolittia) [Formation and development of hygienic science in Ukraine: the way through the ages and social upheavals (second half of the nineteenth and twentieth centuries of the twentieth century)]*. Korsun-Shevchenkivskiy [in Ukrainian].
15. Levchenko, I. M. (2018). *Pryrodnychi ta medychni tovarystva na terenakh Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: naukovi, prosvitnytski ta svitohliadni zasady diialnosti [Natural and medical societies on the walks of life of Ukraine in the second part XIX-beginning XX century: scientific, elucidative and world view principles of activity]*. Doctor's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
16. Maistrenko, O. A. (2006). *Rol Khersonskoho zemstva v medychnomu obsluhovuvanni naselennia u 1865–1917 rr. [A role of the Kherson zemstvo is in medical service of population in 1865–1917]*. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
17. Nykityn, Ocherky sotsyalnoi hyhyeny : sotsyalnyi kollektiv y eho moshchnost [Outline of Social Hygiene: Social Community]. Leningrad: Nauka y shk. [in Russian].
18. Robak, I. Yu. (2009). *Istorychni umovy orhanizatsii ta spetsyfika rozvytku okhorony zdorovia v Kharkovi (XVIII – pochatok XX st.) [Historical terms of organization and specific of development of health protection are in Kharkiv (second part VIII-beginning XX century)]*. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
19. Rohoza, O. M. (2002). *Diialnist zemstv Ukrainy po stvorenniu i rozvytku systemy okhorony narodnoho zdorovia (1864–1917 rr.) [Activities of the Zemstvos of Ukraine on the establishment and development of a system of protection of public health (1864–1917 gg.)]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
20. Ruban, N. M. (2004). *Rozvytok zemskoi medytsyny v Ukraini (1865–1914 rr.) [Development of zemskoy medicine is in Ukraine (1865–1914 ss.)]*. Extended abstract of candidate's thesis. Donetsk [in Ukrainian].
21. Samoilenko, N. I. (2012). *Naukovi tovarystva likariv na tereni Ukrainy (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Scientific societies of doctors are on the walk of life of Ukraine (dr. pol. XIX – beginning XX century)]*. Candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
22. Savchuk, V. S. (1996). *Ystoryko-nauchnu analiz deiatelnosti estestvennonauchnykh obshchestv Yuha Ukraynu, Kruma y Bessarabyy : vtoraiia polovyna XIX – nachalo XX v. [Historical and scientific analysis of activity of natural-science societies of South of Ukraine, Crimea and Bessarabia : is the second half of XIX - XX of century]*. Doctor's thesis. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
23. (2000). *Sotsialna medytsyna ta orhanizatsiia okhorony zdorovia [Social medicine and organization of health protection]* / pid red. Yu. V. Voronenka i V. F. Moskalenka. Ternopil : Ukrmedknyha [in Ukrainian].

24. Strashun, Y. D. (1964). *Rusaskaia obshchestvennaia medytyna v peryod mezhdu dvumia revoliutsyami (1907–1917) [Russian public medicine in a period between two revolutions (1907–1917)]*. Moskva [in Russian].
25. Stupak, F. Ya. (2010). Blahodiinist ta sotsialna opika v Ukraini (kinets VIII – pochatok XX st.) [Charity and social guardianship is in Ukraine (end VIII is beginning of XX century)]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
26. (2010). *Tovarystvo Kyivskykh likariv: bibliohrafichnyi pokazhchyk [Society of the Kievan doctors: bibliographic pointer]* / [nauk. red. Pavlenko R. I.]. Kyiv [in Ukrainian].
27. Tovkun, L. P. (2010). Akademik O. V. Korchak-Chepurkivskyi : naukova, orhanizatsiina robota ta pedahohichna diialnist u 1883–1947 rr. [Professor O. V. Korchak-Chepurkivsky: Professional, Management, and Pedagogical Activities]. *Candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].
28. Tsiborovskyi, O. M. (2010). *Na varti zdorov'ia : istoriia stanovlennia sotsialnoi medytyny i okhorony hromadskoho zdorov'ia v Ukraini : monohrafiia [Healthcare: History of Social Medicine and Healthcare Issues in Ukraine: monograph]*. Kyiv : Fakt [in Ukrainian].

Одержано 28.03.2019.